הרב אריאל בראלי

חכמת ההתערבות: מתי לשתוק ומתי להגיב

א. הקר האמת

התורה מצווה 'צדק צדק תרדף' (דברים טז, כ), ומטילה על בית הדין אחריות כבדה להציל עשוק מיד עושקו ולהוציא דין אמת לאמיתו. תפקיד הדיינים אינו מסתכם בשמיעה פסיבית של טענות, אלא עליהם לפעול באופן אקטיבי לחשיפת האמת. ההלכה הראשונה בהלכות טוען ונטען ב'שלחן ערוך' - חובת בירור הטענה - משקפת תפיסה זו. בית הדין אינו מסתפק בטענות כלליות, אלא דורש פירוט וביאור הטענות - כאשר אדם תובע את חברו בטענת 'מנה לי בידך', בית הדין אינו מקבל את הטענה כפי שהיא, אלא מבקש ממנו לפרט ולברר את דבריו: האם מדובר בהלוואה, הפקדה, או תביעת נזק.[1] על הדיינים לדרוש פירוט והסבר מלא מהצדדים כדי ללבן את המקרה עד תומו ולמנוע טעויות או הצגת חצאי דברים בפני בית הדין. ניסח את הדברים בצורה ברורה הרב חיים דוד הלוי בספרו 'דבר המשפט' (הל' סנהדרין פכ"ד):

> תפקידו של השופט איננו לחוות דעתו ולקבוע מי מבין הצדדים טען בצורה יותר משכנעת, או הביא עדים לזכותו, אין תפקידו מצטמצם בהכרעה בלבד, אין הוא פסיבי במהלך הדיונים, אין הוא משאיר את בירור נקודת האמת לשני הצדדים או לבאי - כחם, אלא הוא, השופט בהתאם למשפט התורה, נושא בכל מלוא האחריות לבירור נקודת האמת, ולכן תפקידו להיות החוקר והדורש באופן האקטיבי ביותר, ודרישה וחקירה זאת היא ממצות השופטים המפורשת בתורה, ודרשת וחקרת ושאלת היטב (דברים י"ג).

הרא"ש (שו"ת הרא"ש, כלל קז סי' ו) מחזק גישה זו ומשבח את הדיינים על כך שהרבו לשאול ואף מוסיף שכאשר בעל דין מתחמק מתשובות, ניתן לראות בכך אומדנא דמוכח ולחייבו, וזו לשונו:

> הדיינים חקרו ודרשו היטב כדי שיברר רבי ישראל תשובותיו... ודרשו ושאלו בכמה דברים שהיה ראוי שישיב רבי ישראל על כל שאלה ושאלה כדי שיתברר הדבר ויצא הדין לאמתו, והוא הסתיר במחשך מעשיו ודבריו, ומן הדין היה לו להשיב על כל חקירות ודרישות שעשו... הדיין - יחייבנו מאומד הדעת אעפ"י שאינו יכול לברר שקרו בביאור.

מאידך, המשנה באבות (פ"א מ"ט) מזהירה: 'הוי מרבה לחקור את העדים והוי זהיר בדבריך שמא מתוכם ילמדו לשקר'. רש"י מסביר שעל הדיין להיזהר שלא יבינו בעלי הדין את רצונו וכוונתו ויתאימו את תשובותיהם למבוקש מהם. ומוסיף המהר"ם שיף

1. שו"ע, חו"מ סי' עה סע' א.

(כתובות פה ע"א) שאין לדיין להציע תשובות אפשריות תוך כדי שאלותיו: 'יש לדיין ליזהר בדבריו שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר ואין לדיין לשאול אם כך היה או כך היה'. לכן על הדיין לנהל את הדיון בזהירות רבה, להבהיר את כללי ההתנהגות מראש ולאכוף אותם באופן שוויוני. כלשון ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' ח סעי' ב): 'כאילו חרב מונחת על צוארו וכאילו גיהנם פתוח לו מתחתיו'.

ב. תורת הדיין: עקרונות ניהול ההליך המשפטי בבית הדין

ניהול דיון משפטי הלכתי מחייב מיומנות מקצועית גבוהה ויכולת ניהול מורכבת. הניסיון השיפוטי מלמד על שלושה עקרונות יסוד בניהול הדיון:

א) שמירה על כבוד המתדיינים - התנהלות מכובדת, סבלנית ומתונה תוך מניעת התנהגות פוגענית.

ב) שמירה על אובייקטיביות - הימנעות ממשוא פנים והשפעות חיצוניות, תוך שמירה על חזות ניטרלית.

ג) יצירת אווירה נינוחה - מתן אפשרות לבעלי הדין להתבטא באופן מלא ככל הנדרש.[2]

הספורנו, בפירושו על התורה, מעלה תובנה חשובה בעניין סדרי העדיפויות בבחירת דיינים. על הפסוק (שמות יח, כה) 'ויבחר משה אנשי חיל' הוא כותב:

> אחר שבקש ולא מצא אנשים שיהיו בהם כל המעלות שהזכיר יתרו, בחר באנשי חיל בקיאים וחרוצים לברר וללבן אמתות דבר ולהביאו אל תכלית, יותר מיראי א-להים בלתי אנשי חיל.

מדבריו עולה העדפה ברורה לדיין בעל תכונות של חריצות ויסודיות, גם אם הוא פחות ירא שמיים, על פני מי שחסר את המזג השיפוטי הנדרש להובלת הדיון. הרמב"ם (הל' סנהדרין פכ"ד ה"ח-ה"י) מדבר על האיזון העדין הנדרש מהדיין - בין תקיפות לבין שמירה על כבוד המתדיינים:

> יש לדיין לעשות מריבה עם הראוי לריב עמו ולקללו ולהכותו ולתלוש שערו ולהשביעו בעל כרחו... לכפות ידים ורגלים ולאסור בבית האסורים... כל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב המחזיקין בתורת האמת שיהיה זהיר שלא יהרס כבודם אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד.

למעשה, הדיין נדרש להפעיל שיקול דעת מתמיד בניהול הדיון - מתי להגיב בתקיפות[3] (במקרי הרמת קול, איומים או קללות), מתי לעצור את הדיון (במקרי דברי גנאי מיותרים) עליו לשמור על איזון בין יעילות הדיון לשוויון בין בעלי הדין, תוך הקפדה על כבוד התורה וכבוד הבריות כאחד.

---

2. על פי 'כללי אתיקה לדיינים', התשס"ח-2008.
3. שיקול הדעת של הדיין יכול להחליט גם להתעלם מביטויים קשים, על מנת שלא להחריף את המצב.

ג. גבולות הסיוע השיפוטי לבעלי הדין

ההלכה מציבה הנחיה ברורה למעורבות הדיין בטענות בעלי הדין. המשנה באבות (פ"א מ"ז) קובעת עיקרון יסודי: 'אל תעש עצמך כעורכי הדיינים'. הרמב"ם, בפירושו למשנה זו, מרחיב את האיסור וקובע שדיין אינו רשאי להעלות מיוזמתו טענות עבור בעל דין, שכן בכך הוא מתפקד כעורך דין ולא כשופט. עם זאת, ההלכה מכירה בחריג משמעותי לכלל זה, המבוסס על הפסוק (משלי לא, ח) 'פתח פיך לאלם'.[4] במקרים בהם בעל דין מתקשה להביע את עצמו בשל התרגשות, בלבול, או במקרה של יתומים, בית הדין נדרש ליזום ולסייע בהבהרת הטענות.[5] ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' יז סעי' ט) קובע את גבולות הסיוע המותר:

> ראה הדיין זכות לאחד מהם ובעל הדין מבקש לאומרו ואינו יודע לחבר הדברים, או שראהו מצטער להציל עצמו בטענות אמת ומפני החימה והכעס נסתלקה מממנו, הרי זה מותר לסעדו ולהבינו תחילת הדבר משום פתח פיך לאילם, וצריך להתיישב בדבר זה כדי שלא יהיה כעורכי הדיינים.[6]

הלכה זו מדגישה את המורכבות בתפקיד הדיין. מחד, עליו לסייע לבעל דין המתקשה להביע את עצמו ('אילם') ומאידך, עליו להיזהר שסיוע זה לא יתפרש כמשוא פנים. לכן הדיין נדרש לשיקול דעת מעמיק בכל מקרה, כדי לוודא שהסיוע אכן נחוץ ואינו חורג מגבולות תפקידו השיפוטי.

ד. איסור משוא פנים

חז"ל העמידו את עקרון השוויון כאבן יסוד בהליך המשפטי. הדיין נדרש להקפיד על יחס שווה בהתייחסות לבעלי הדין, סגנון דיבור אחיד כלפי כל הצדדים, הנחיות פרוצדורליות שוויוניות (כגון הגבלת זמן דיבור) אכיפה אחידה של כללי הדיון. חז"ל הבינו שתחושת אפליה עלולה ליצור לחץ נפשי שימנע מבעל דין להציג את טענותיו כראוי ('יסתתמו טענותיו'). ה'שלחן ערוך' (חו"מ סי' יז סעי' י) מעגן עיקרון זה בהלכה מפורשת:

> אין לדיין לרחם בדין על דל, ולא להדר פני גדול, שאם באו לפניו עשיר וחכם גדול עם עני והדיוט לא יכבדנו ולא ישאל בשלומו, שלא יסתתמו דברי בעל דינו.

'ערוך השלחן' (חו"מ סי' יז סעי' ז) מפרט את ההיבטים המעשיים הנובעים מחשש שיסתתמו טענות בדיון:

> צריכים הדיינים ליזהר שישתוו בעיניהם שני בעלי דין שנאמר (ויקרא יט, טו) בצדק תשפוט עמיתך איזהו צדק המשפט זו השוויית שני בעלי דין בכל דבר, שלא יאמר

4. הרי"ף, סנהדרין ח ע"ב הביא זאת בשם הירושלמי: 'רב הונא כד הוה כזי זכות לברנש, ולא הוה ידע ליה, הוה פתח ליה משום פתח פיך לאילם'.
5. וזו לשון ב"י, חו"מ סי' יז: 'סובר הרמב"ם דלא אמרו כן אלא כשבעל הדין מבקש לומר זכותו הא לאו הכי לא, דנראה כעורכי הדיינים'.
6. אומנם הטור, חו"מ סי' יז חולק על הרמב"ם וסובר שאף אם לא ידע הבעל דין מאותה הזכות יפתח לו הדיין כי הוא למד את הירושלמי הנ"ל כפשוטו - תמיד יש ליזום טענות אמת מצד בית הדין. ואין צריך לחכות שהבעל דין יפתח או ישתדל לטעון ודי בכך שהדיין מזהה טענת אמת לטובת בעל הדין. נמצא שלדעת הטור טענות אמת ודאי טוענים עבור בעלי הדין וזהו בכלל 'פתח פיך לאלם'. האיסור של עורכי הדיינים הוא בטענות שאין בהם ידיעה לדיין שהם בוודאות - אמת.

> רק לאחד קצר דבריך או שיסביר פנים לאחד יותר מלחבירו וידבר לו רכות או שיראה לאחד פנים זועפות וידבר עמו קשות, בכל אלו יש חשש - כשמקטין לאחד - יסתתמו טענותיו, אבל לשניהם - הרשות בידו לומר קצרו או האריכו דבריכם.

הלכה זו מדגישה כי כל הוראה פרוצדורלית, כמו בקשה לקצר או להאריך בדברים, חייבת להינתן באופן שווה לכל הצדדים. הדיין רשאי לבקש מכל הצדדים לקצר או להאריך בדבריהם לפי שיקול דעתו, ובלבד שההנחיות יהיו אחידות ושוויוניות.

ה. התערבות הדיין בטעויות משפטיות: בין שתיקה לתגובה מיידית

שאלת העיתוי הנכון להתערבות הדיין בטעויות הלכתיות במהלך הדיון דורשת איזון עדין. הירושלמי (סנהדרין פ"ג ה"ח) מביא את דברי רב הונא המתייחס למקרה של עד אחד: 'רב הונא מיקל לדינא דאמר מקבלין אתון חד סהיד אלא אינון יימרון את לא תימר'. ה'בית יוסף' (חו"מ סי' יז) מבאר שכאשר מובא עד אחד, שאינו נאמן להוציא ממון, על הדיין להימנע מלציין זאת ועליו לבקש את תגובת הצד השני. ה'תומים' (סי' יז סעי' ז) מסביר את הטעם:

> כי אם יאמר בפני נתבע עד אחד אינו נאמן הרי הוא נותן אצבע בין שינו להכחיש העד האחד, ומתוך דבריו ילמוד לשקר, לכן יאמר לו - מה אתה אומר הרי עד מעיד כן?

ביאור דבריו, התערבות מיידית של הדיין עלולה לגרום לבעל הדין ללמוד לשקר ולהכחיש את העד, ובכך ייפגע בירור האמת. משום כך ההנחיה היא לשתוק ולאפשר לצד השני להגיב, אף במחיר של הטעיה זמנית של הדין. במקרה אחר, ההוראה היא הפוכה - ה'שלחן ערוך'[7] פוסק שכאשר בעל דין מאיים באיום סרק ואומר 'כך וכך תתחייב לי בדין', חובה על הדיין להתערב מיד ולומר 'שקר אתה דובר', מחשש שהצד השני ייכנע מתוך פחד בלתי מוצדק. ה'תומים' מבאר את ההבדל המהותי בין המקרים: במקרה של איום סרק, שתיקת הדיין עלולה להתפרש כהסכמה לאיום חסר הבסיס, ועל כן מוטל עליו להבהיר מיד שאין כל תוקף הלכתי, שאם לא כן הצד השני יטעה לפעול מתוך פחד שווא. אך במקרה של עד אחד: שתיקת הדיין דווקא מסייעת לבירור האמת. נמצא כי יש להתערב כאשר צד אחד מנצל את שתיקת הדיין להטעיה או איום חסר בסיס משפטי, אך יש לשתוק ולהמתין כאשר השתיקה עשויה לסייע בבירור האמת.

סיכום

ניהול הדיון המשפטי הוא מלאכה מורכבת המצריכה יכולת הנהגה ושיקול דעת מדויק לכל תגובה. המטרה העליונה היא בירור האמת והוצאת דין אמת לאמיתו, וככל שהדיין מנוסה יותר, כך יצליח לנווט את הדיון בחכמה ובתבונה, תוך שמירה על העקרונות ההלכתיים למשפט צדק.

7. שו"ע, חו"מ סי' יז סעי' יב.